

ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ КРАЇН ЦЕНТРАЛЬНОЇ І СХІДНОЇ ЄВРОПИ: збірник наукових праць / [редкол.: В.С. Степанков та ін.]. Кам'янець-Подільський.: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2019. Випуск 7: На пошану професора М.Г. Кукурудзяка. С.155-161.

УДК 930.2(475)(477):327.51

О.М. Мацьков

«ГЕТЬМАНСЬКА РЕЛЯЦІЯ 1661 РОКУ» – ВАЖЛИВЕ ДЖЕРЕЛО ДО ІСТОРІЇ ВИВЧЕННЯ ЧУДНІВСЬКОЇ КАМПАНІЇ 1660 РОКУ.

У статті здійснено спробу з'ясувати інформаційну цінність «Гетьманської реляції», написану польськими гетьманами після завершення Чуднівської кампанії. Її дані істотно доповнюють свідчення інших джерел про перебіг воєнних дій, плани воюючих сторін, польсько-українські переговори восени 1660 р.. Автор подав загальну структуру реляції, її характерні особливості тощо.

Ключові слова: джерело, реляція, рукопис, гетьман, Є. Любомірський, С. Потоцький, Ю. Хмельницький, В. Шереметев, сейм.

В статтє предпринята попытка выяснитє информационную ценность «Гетьманской реляции», написанную польскими гетьманами после завершения Чудновской кампании. Ее данные существенно дополняют свидетельства других источников о ходе военных действий, планы воюющих сторон, польско-украинские переговоры осенью 1660 г.. Автор подал общую структуру реляции, ее характерные особенности и тому подобное.

Ключевые слова: источник, реляция, рукопись, гетьман, Е. Любомирский, С. Потоцкий, Ю. Хмельницкий, В. Шереметев, сейм.

В царині вивчення подій Чуднівської кампанії 1660 р. уже нагромаджено значний масив як опублікованих так і неопублікованих джерел. В силу обставин, майже поза увагою вітчизняних й зарубіжних істориків залишилася звітна реляція, підготовлена коронним гетьманом С. Потоцьким й польним гетьманом Є. Любомірським на травневий сейм 1661 р., після завершення експедиції до козацької України восени 1660 р.. Актуальність обраної теми визначається в необхідності з'ясування

інформаційної цінності джерела, звернення уваги на оригінальність його даних, які відкривають можливість для переосмислення окремих аспектів Чуднівської кампанії 1660 року.

Єдиним в історіографії, хто звертався до даного джерела є сучасний польський дослідник П. Кроль. У монографії «*Od ugody Hadziackiej do Cudnowa*» вміщена інформація з «Реляції», яка дозволила автору підтвердити факт намагань польського командування налагодити переговорний процес з українським гетьманом та його оточенням на початку жовтня. Важливим стало з'ясування двосторонніх контактів після битви під Слободищем між Ю. Хмельницьким та московським головнокомандувачем В. Шереметевим¹. Проте джерело не було предметом спеціального дослідження. Науковець лише торкнувся окремих аспектів й вміщеної у ньому інформації.

Зберігається рукопис у Державному архіві міста Гданськ (Польща) під сигнатурою 300 R/Ee/19 за назвою «*Instrukcje, lauda, uniwersały, listy, mowy etc. i inne materiały dotyczące sejmów walnych i sejmików (1658-1664 rr.)*»². «Гетьманська реляція» розміщена на аркушах 391-467, а її повна назва звучить так: «*Relacja j.k.m. Panów Hetmanów koronnych o ukrainnej z Szeremetom i Kozakami transactiej na sejmie walnym warszawskim, die secunada maj A. 1661 złożonym czyniona*» [«Реляція й.к.м. панів гетьманів про Україну і війну з Шереметом і угоду з Козаками, складена на варшавський генеральний сейм в травні 1661 р.» – переклад авт.]³. Відноситься до категорії офіційної документації, оскільки готувалася для звітності на сейм за участю короля, сенаторів й шляхти. Безперечно, це підвищує її джерелознавчу цінність, навіть незважаючи на те, що написана постфактум. Швидше за все, вона є канцелярською копією пізніших часів.

Судячи з назви «Реляція» була підготовлена обома гетьманами. В той же час її аналіз дозволяє висловити міркування, що більшість тексту належить Є. Любомірському. Чому? Історикам добре відоме джерело «*Bellum Pollono-Moschicum ad Czudnow*», видане у 1895 р. В. Чермаком⁴, на основі рукопису №235/II з фонду ім. Оссолінських Львівської національної

бібліотеки ім. В. Стефаника⁵. Завдяки зусиллям дослідника А. Хнілко воно було перекладене польською мовою й отримало назву «Wojna polsko-moskiewska pod Czudnowem»⁶. Т. Корзон першим припустив, що його автором був польний гетьман⁷. Згодом, згаданий А. Хнілко аргументував висунуту версію авторства «Війни польсько-московської» Є. Любомірського⁸. У Бібліотеці Ординації ім. Замоїських він віднайшов ще одну, більш ранню редакцію цього рукопису під майже аналогічною назвою «Bellum Polono-Moschoviticum ad Cudnoviam»⁹. При її аналізі вдалося виокремити ту ж саму помилку¹⁰, яку коронний маршалок допустив у листі до волинського каштеляна Я. Любовецького від 14 вересня 1660 р..¹¹ Порівнюючи «Гетьманську реляцію» з «Війною польсько-московською» впадає у вічі їхня подібність. Ведеться аналогічна хронологія подій, в окремих випадках тексти дублюються, позиція авторів стосовно більшості подій особливо не різниться. Тому можемо констатувати факт введення до наукового обігу тільки частини її матеріалів.

У вступі «Реляції» відзначається успіх щодо досягнення в Гданську польсько-шведського мирного договору, який дозволив сконцентрувати усі сили проти агресії Москви¹². На аркушах 392-398 увага зосереджується на описі ухвали військової ради у Варшаві про початок воєнної кампанії проти козацької України і Московії, проведення якої довірили С. Потоцькому та Є. Любомірському. Доволі детально подано етапи переходу війська коронного маршалка з Пруссії до козацької України, натомість перипетії походу армії коронного гетьмана згадується кількома реченнями¹³. 7 вересня у Старокостянтинові відбулося об'єднання обох польських дивізій та ординурадин-султана Мурат-Гірея. Того ж дня до їх табору передові польські роз'їзди привели декількох полонених українців, взятих під час сутички раніше. Від них вдалося отримати відомості стосовно дислокації московсько-українських сил під Котельнею та наміри рухатися до Чуднова¹⁴. За даними «Реляції» стає відомо, що через кілька днів, в районі урочища Гончарихи, підрозділ Стапковського спільно з татарами схопив кількох московитів з

табору В. Шереметева. Протягом наступних двох днів «без відпочинку» велися їх допити з метою дізнатися про наміри московського командування¹⁵.

Наступний важливий епізод джерела пов'язаний із характеристикою подій під Любаром. На аркушах 400-408 подано опис сутичок протиборчих сторін й головну битву 16 вересня. Автори доволі обережно оцінюють її результати, зауважуючи, що вона носила запеклий характер. Володіючи ініціативою, полякам і татарам не вдалося зламати опір противника. Протягом наступних днів велася облога обозу В. Шереметева, що завершилася вимушеним відходом 26 вересня московсько-українських сил до Чуднова¹⁶. Намагаючись прорвати оборону рухомого табору, жовніри постійно потрапляли під прицільний артилерійський вогонь противника. Як наслідок, «...не мало офіцерів застрелено і вбито у піших полках...і усьому війську польському, в якому застреленого, пораненого товариства немало»¹⁷.

Чисельність армій, які взяли участь в осінній кампанії тривалий час продовжує залишатися предметом дискусій серед дослідників, оскільки документи по-різному їх обчислюють. Винятком не стала і звітна реляція. Відтак, чисельність правобережних полків Ю. Хмельницького її автори рахують на 40 тис. осіб¹⁸. Більш детально описується московська армія. За даними джерела, до її складу входили 4600 дворян і «боярських дітей»¹⁹, 9000 кавалерії та 1200 піхотинців й стрільців. Таким чином, сумарна кількість вояків сягала 15 тис. осіб, що засвідчувала порівняно не велике військо у співвідношенні з польсько-татарською армією. Щоправда, певні сумніви викликає кількість піхоти, оскільки подане число суперечить з більшістю джерел. Можливо має місце помилка в тексті. Крім того, в розпорядженні київського воєводи було 40 гармат різного калібру, 3 тис. возів з продовольством та 15 «царських кузень»²⁰.

Надзвичайно цінні відомості стосуються оцінки лівобережних полків наказного гетьмана Т. Цицюри. Переважна більшість дослідників дотримується думки про перебування під Чудновим 6 полків²¹. Текст «Гетьманської реляції» ставить під сумнів подане міркування й виокремлює

лише 5 полків: «...київський, переяславський, полтавський, прилуцький, миргородський і дейнеки²²»²³. Солідаризується з цим інший офіційний документ, а саме додаткові пункти Чуднівської угоди, укладені 18 жовтня між польськими і українським гетьманами. У них йдеться про наступне: «Цицюра також, полковник переяславський, з п'ятьма полками задніпровськими [курсив – авт.] незважаючи на свої багаторічні злочини..., пробачений і одночасно з Військом Запорозьким вольності усі одержує»²⁴.

На аркушах 413-416 вміщено інформацію про обставини приходу московсько-українських сил до Чуднова, вибір місця його дислокації тощо. «Реляція» доповнює дані інших джерел про спробу польського командування налагодити переговори з Ю. Хмельницьким. На початку жовтня полякам стало відомо про перебування правобережних полків під Бердичевом. Маючи листи короля, гетьмани довірили цю важливу місію Петру Стомпчинському [на жаль, не вдалося встановити, що це за особа – авт.]. Прибувши в український табір він, від імені польського керівництва, запропонував гетьману та козацькій старшині умови примирення, які передбачали припинення кровопролиття й повернення під протекцію Речі Посполитої в обмін на амністію та збереження для Війська Запорозького усіх прав і привілеїв. Однак українці відхили їх²⁵.

Битву під Слободищем розглянуто на аркушах 419-424. Із змісту випливає, що Є. Любомірський мав у розпорядженні 6000 кіннотників, 1000 піхотинців та 600 драгун²⁶. Автори відзначають надзвичайно важкі умови проведення двобою, а також вдале розташування українського табору. Битва виявилася надзвичайно кровопролитною і важкою. Незважаючи на успішні дії жовнірів у першій її фазі, завершальний етап залишився за українцями, яким вдалося відвоювати втрачені позиції і уникнути поразки²⁷. Автори визнають великі втрати серед коронної армії. Найбільшої шкоди завдавав прицільний вогонь з табору козаків, оскільки «одна куля по кілька товаришів біла»²⁸. Винятково важливе значення має інформація про події після бою. З неї довідуємося, що український гетьман протягом 9-14 жовтня контактував з

В. Шереметевим стосовно реалізації плану по об'єднанню військ. Обидва головнокомандувачі зійшлися на думці, що найбільш практичним варіантом буде одночасний марш обох таборів до поселення П'ятки, яке знаходилося на півдорозі до Слободища. Визначено дату виходу на 14 жовтня²⁹. Підтверджують існування подібних планів документи російського походження³⁰.

Паралельно з перепискою з київським воєводою, українське командування здійснило спробу налагодити переговорний процес з поляками. 9 жовтня вночі до польського обозу прибули посланці в особі білоцерківського полковника І. Кравченка та сотника Максима. Ці відомості дозволяють висловити міркування, що поширена сучасником подій В. Коховським³¹ інформація й популяризована в історіографії про прибуття до поляків чигиринського полковника П. Дорошенка не відповідає дійсності. У переговори він вступив пізніше. Вони привезли листи від Ю. Хмельницького, в яких той демонстрував готовність до переговорів й водночас звертав увагу Корони Польської, що не пішов на з'єднання з московсько-українським військом, хоча мав таку можливість. Приїзд українських посланців розцінювалася польськими гетьманами як бажання української сторони виграти час й убезпечити себе від можливих воєнних дій³².

На аркушах 436-444 подається копія статей Чуднівської угоди, присяга гетьмана, Війська Запорозького, Є. Любомірського й С. Потоцького. Їх порівняльний аналіз із іншими відомими копіями³³ дозволяє говорити про майже повну ідентичність. Щоправда, у тексті «Реляції» відсутній перелік уповноважених осіб від Війська Запорозького³⁴. Після переходу частини лівобережних полків на сторону поляків, підписи присяги королю підписали полковники Т. Цицюра та П. Апостол³⁵. Нарешті завершальна частина рукопису (арк.450-467) переповідає [майже ідентично як і у «Війні польсько-московській» – авт.] перипетії московсько-польських переговорів і, як наслідок, капітуляцію деморалізованої армії В. Шереметева³⁶

Отож, «Гетьманська реляція» на сучасному етапі вивчення Чуднівської кампанії займає чільне місце поряд з «Війною польсько-московською» Є. Любомірського, «Битвою з Шереметом» С. Лещинського, «Діаріушом війни з Шереметом» невідомого автора, «Щоденника» П. Гордона та іншими важливими джерелами. Незважаючи на те, що частина її матеріалів уже знайома дослідникам, вона несе в собі значну наукову й інформаційну цінність. В окремих випадках проливається світло на малоз'ясовані епізоди збройного й політичного протистояння восени 1660 р., доповнюються уже відомі факти тощо. Безперечно, подане джерело потребує подальшого фахового вивчення, більш глибокого аналізу й опрацювання. Ми лише спробували привернути увагу науковців до цієї рідкісної історичної пам'ятки.

An attempt to find out an informative value is carried out in the article «Hetmans of report», written with the polish hetmans on completion campaign of Cudnov. Her information complement the certificate of other sources substantially, about motion of military operations, plans of warring parties, polish-ukrainian negotiations in autumn 1660. An author gave the general structure of report, her characteristic features and others.

Keywords: *source, report, manuscript, hetman, J. Lubomirsky, S. Potocky, J. Khmelnytsky, V. Sheremetev, sejm.*

Примітки:

---

¹ Kroll P. Od ugody Hadziackiej do Cudnowa. Kozaczyzna między Rzeczpospolitą a Moskwą 1658-1660 / P. Kroll. – Warszawa, 2008. – S.377, 382.

² Archiwum Państwowe w Gdańsku. Przewodnik po zasobie do 1945 roku/ oprac. Cz. Biernat, Warszawa-Łódź 1992. – S.267-269.

³ Archiwum Państwowe w Gdańsku. – Rpis. №300 R/Ee/19. – S.391.

⁴ Bellum Pollono-Moschicum ad Czudnow Ioanne Casimiro Rege, Stanislao Potocki, Palatino Cracovienci, et Giorgio Lubomirski, Regni Marschalco, ducibus anno D-ni 1660 expeditum / Widał dr. W. Czermak // Arhiwum Komisji Hist. – Kraków, 1895. – T.VII. – 54 s.

⁵ Львівська національна бібліотека ім. В. Стефаника, Інститут Рукопису (ЛНБ, ІР). Ф.V. – Спр. №235/II. – Арк.172-281.

⁶ Wojna polsko-moskiewska pod Czudnowem, odprawiona za panowania krola Jana Kazimierza pod wodzą Stanisława Potockiego, wojewody krakowskiego i Jerzego Lubomirskiego, marszałka Koronnego w roku Pańskim 1660 // Tlum. M. A. Hnilko. – Warszawa, 1922. – T.III. – 125 s.

⁷ Korzon T. Dola i niedola Jana Sobieskiego 1629-1674/ Korzon T. – Krakow. – T.1 – 1898. – S.55-56.

⁸ Hnilko A. Wyprawa cudnowska / A. Hnilko. – Warszawa, 1931. – S.9-14.

-
- ⁹ Biblioteka Narodowa w Warszawie, Biblioteka Ordynacji Zamojskich – Rpis №934. «Varia historico-politica et poetica» - 675 s.
- ¹⁰ У листі повідомляється, що наче 13 вересня відбулася сутичка польсько-татарської корогви з передовим московсько-українським підрозділом. Насправді ж бій відбувся 14 вересня.
- ¹¹ Biblioteka Muzeum im. ks. Czartoryskich w Krakowie. – Teka Naruszewicza. – T.154. – s.637-638; Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego // Acta Historica res gestas Poloniae illustrantia ab anno 1507 ad annum 1795. – Kraków, 1880. – T.I. – Cz. I. – S.171-172.
- ¹² Archiwum Państwowe w Gdańsku. – Rpis. №300 R/Ee/19. – S.391.
- ¹³ Там само...S.392-398.
- ¹⁴ Там само...S.398-399.
- ¹⁵ Там само...S.400.
- ¹⁶ Там само...S.401-410.
- ¹⁷ Там само...S.411.
- ¹⁸ Там само...S.416, 421.
- ¹⁹ Діти боярські - розряд дрібних феодалів, що з'явився у XV ст., несли обов'язкову службу, отримуючи за це від князів, бояр, церкви – маєтки.
- ²⁰ Archiwum Państwowe w Gdańsku. – Rpis. №300 R/Ee/19. – S.401-402.
- ²¹ Нпійко А. Wyprawa cudnowska...S.37; Ossoliński L. Kampania na Ukrainie 1660 roku. / L. Ossoliński. – Warszawa, 1995. – S.14; Герасимчук В. Чуднівська кампанія 1660 року [Текст] / В.І. Герасимчук // Зап. наук. тов. ім. Т.Г. Шевченка. – Львів, 1912. – №110. – С.39, 44.; Барсуков А. Род Шереметьевых / А. Барсуков. – СПб., 1888. – Т.V. – С.304.
- ²² Дейнеки – покозачені селяни та міщани в українському війську у XVII ст., озброєні підручними засобами.
- ²³ Archiwum Państwowe w Gdańsku. – Rpis. №300 R/Ee/19. – S.402.
- ²⁴ Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. Изд. 2-е, с дополнениями. – К., 1898. - Т.3. – С.437-438.
- ²⁵ Archiwum Państwowe w Gdańsku. – Rpis. №300 R/Ee/19. – S.417.
- ²⁶ Там само...S.419.
- ²⁷ Там само...S.420-424.
- ²⁸ Там само...S.422.
- ²⁹ Там само...S.427-428.
- ³⁰ Національна бібліотека України імені В. Вернадського, Інститут Рукописів. – Ф.П. – Спр. №15401. – Арк.4.
- ³¹ Kochowski W. Historia panowania Jana Kazimierza / W. Kochowski. – Poznań, 1840. – t. II. – S.96.
- ³² Archiwum Państwowe w Gdańsku. – Rpis. №300 R/Ee/19. – S.427-428.; Kroll P. Od ugody Hadziackiej do Cudnowa. – S.381.
- ³³ Archiwum Główne Akt Dawnych (AGAD), Metryka Koronna: Księgi Poselstw (Libri Legationum). – Rpis. №33. – S.12-16.; Biblioteka im. kz. Czartoryskich w Krakowie – Rpis №402 «Oryginały za Jana Kazimierza 1648-1670» - S.351-354.
- ³⁴ Archiwum Państwowe w Gdańsku. – Rpis. №300 R/Ee/19. – S.442.
- ³⁵ Там само...S.445.
- ³⁶ Там само... S.456-462.